

‘જીવતી છતાં મૂએલી’ - રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની વાર્તાનો આસ્વાદ

ડૉ. વર્ષા એલ. પ્રજાપતિ

ગુજરાતી વિભાગ, એસ.એલ.યુ. કોલેજ, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ. મો. ૯૮૨૫૦૨૮૧૩૧

બંગાળી સાહિત્યકારોમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું સર્જક તરીકેનું સ્થાન ખુબ વિશિષ્ટ રહ્યું છે. મુખ્યત્વે તેઓ માનવ તરીકે વધારે મહાસ્થાન પ્રાપ્ત કરે તેવું વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર કવિ-લેખક છે. પરંતુ, તેમની બહુમુખી પ્રતિભામાં તેમની વાર્તાકળા, કવિત્વ, નવલકથાકાર, નિબંધ વગેરે સાહિત્ય સાહિત્ય તેમની શબ્દસાધનાની પ્રતીતિ કરાવે તેવા છે. સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપમાં ઉંડા ઉતરવું તેમને રુચ્યું છે. પછી તે સર્જન હોય કે વિવેચન, કારણ કે તેઓ જીવનપ્રેમી સર્જક છે. સર્જનમાં તેમની વાસ્તવિક દૃષ્ટિ સૌંદર્યમયી નીવડી છે. તેમની પ્રવૃત્તિઓ અસલમાં તેમનું કર્મયોગનું પરીણામ છે. તેમને નાનામાં નાના માણસમાં રસ પડે છે. એ જ સૌથી મોટી વાત છે. કારણ કે, તેઓ મૂળે માનવતાવાદી વ્યક્તિ - સર્જક છે. તેઓ હર પ્રકારથી વિચારનારા ઉત્તમ તત્ત્વચિંતક પણ છે. સ્ત્રીઓની પીડા-સંવેદનાની વાત હોય કે બંગાળના મધ્યમવર્ગના કુટુંબોની વાત હોય, તે વાસ્તવિક રીતે જીવનને, માનવને સાહિત્યમાં વર્ણવી શકે છે. ને એટલે તેમને સફળતા પછી મળતી પ્રશંસામાં એમને રસ નથી. તેમનો ધ્યેય છે જીવનને કેવી રીતે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓમાં ખર્ચી શકાય. તેમની ઘણી વાર્તાઓમાં સ્ત્રીજીવનની સ્થિતિ, પીડા, મધ્યમવર્ગ, ગરીબવર્ગ, અસમાનતા, અન્યાયની વાતો આવે છે. તે જીવનની તમામ ઘટના, સત્યને સ્વીકારે છે. તેઓ જીવનને ગૂઢ રીતે સમજે છે. તેમની

આંખોમાં માણસમાત્ર માટે સહાનુભૂતિ અને કરૂણા છે. સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા રવીન્દ્રનાથની વાર્તાઓને જુદી જુદી ભાષાઓમાં અનુવાદીત કરવાનો ઉપક્રમ સેવ્યો છે. તેમાંથી અનુવાદકશ્રી બચુભાઈ શુક્લએ ગુજરાતીમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ૨૧ ટૂંકીવાર્તાઓને ‘રવિ-રશ્મિ’ શીર્ષકથી ભાગ-૧ અને ૨ માં અનુવાદ કર્યો છે. પ્રથમ ભાગમાં ટાગોરની નોંધપાત્ર વાર્તાઓ જેવી કે, ‘પોસ્ટમાસ્તર’, ‘એક રાતે’, ‘જીવતી છતાં મૂએલી’, ‘કાબુલીવાલા’, ‘સજા’, ‘સમાપ્તિ’, ‘વાદળી અને તડકો’, ‘તલક છાંયો’, ‘માઝમરાતે’ (મધરાતે), ‘દાદાજી’, ‘ક્ષુધિત પાષાણ’, ‘અતિથિ’, ‘દુરાશા’ અને ‘દૃષ્ટિદાન’ એમ કુલ ૧૩ વાર્તાઓનો અનુવાદ સંગ્રહિત છે. દરેક વાર્તાના મૂળ, ઘટના, સ્થિતિ, સંવેદના જુદા છે. જેમ કે, કાબુલીવાલા અને પાંચવર્ષની બાલિકા મિનિ વચ્ચેનો પિતા-પુત્રીનો પ્રેમ વર્ણવાયો છે. ‘વાદળી અને તડકો’ વાર્તામાં ત્રણ અંગ્રેજો અને હિંદની પરિસ્થિતિના પ્રતીકરૂપ પડ્યા છે. ‘સમાપ્તિ’ વાર્તામાં એક અડબંગ, છોકરવાદ બાલિકામાંથી તેનું ‘દૃષ્ટિદાન’ માં અંધપત્નીનો પતિપ્રેમને બદલામાં મળતું બેવફાઈનું વર્ણન છે. ‘અતિથિ’, ‘એક રાતે’, ‘માસ્તરસાહેબ’, ‘ક્ષુધિત પાષાણ’, ‘દુરાશા’, ઇત્યાદિ વાર્તાઓ ઉત્તમ છે. આ બધામાંથી મને જુદી રીતે વ્યક્ત થયેલી અને તેની સંવેદના, તેનું કથાનક માનસશાસ્ત્રીય રીતે ધૂંટાયેલ લાગ્યું તેવી વાર્તા છે - ‘જીવતી છતાં મૂએલી’.

સૌપ્રથમ આ વાર્તાને લેખકે પાંચેક પ્રકરણ પ્રમાણે અનુવાદિત કરેલ છે. આ કૃતિ નવલકથા નથી, છતાં દીર્ઘ વાર્તા હોવાને લીધે તેને પાંચેક પ્રકરણમાં વિભાજીત કરી તેના કથાઘટકને ઉદઘાટિત કર્યું છે, વાર્તાનું કથાવસ્તુ કંઈક આવું છે:

રાણીહાટના જમીનદાર શારદાશંકરબાબુના ઘરની વિધવા વહુ એટલે કાદંબિની, જેનું પિયરમાં પણ કોઈ નહીં. સાસરિયામાં પણ પતિ કે પુત્ર નહોતા. જેઠ શારદાશંકરબાબુનો એકનો એક દીકરો સતીશ જે આખા ઘરની કીકી ગણાય એવો હતો. કાદંબિની માત્ર કાકીરૂપે નહીં, બલ્કે મા સહજ વાત્સલ્યભાવથી તેનો ઉછેર કરતી. કાદંબિનીના જીવનમાં આમેય કોઈ અંગત હતું નહીં. પણ જેઠાના દીકરાને પોતાના દીકરા કરતાંય વધુ હેત આપતી. અચાનક બન્યું એવું કે શ્રાવણી મેઘલી રાતે હૃદય બંધ પડતાં કાદંબિની મૃત્યુ પામી એમ બધાએ સ્વીકારી લીધું. જો કે સ્થિતિ એવી જ હતી તેને રાણીહાટના સ્મશાને વસતિથી દૂર, તલાવડીને કાંઠે, વિશાળ મેદાન, મોટો વડલો ને ત્યા વહેતી એક નદી. જે કાળક્રમે સુકાઈ ગઈ ત્યા કાદંબિનીનો દેહ અગ્નિ સંસ્કાર કરવા લઈ જવાઈ આખું વર્ણન બિહામણું લાગે તેવું છે વરસાદી માહોલ હોવાને લીધે ચિતા માટે લાકડાની રાહ જોતા ચાર જણ નિતાઈ, ગુરુચરણ વિધુ અને વનમાલી શબની પાસે બેઠા હતા, એમાં લાકડા લેવા ગયેલ નિતાઈ ગુરુચરણને વાર થઈ. ત્યાં સુધીમાં ખાટલામાં પડેલ શબમાં થયેલ સળવળાટથી વિધુ અને નવમાળી બન્ને ગામ ભણી ભાગ્યા. ભલભલાને પરસેવો છોડાવે એવું દૃશ્ય રચાય છે પવન, વરસાદ, વીજળીની ચમક, નિતાઈ અને

ગુરુચરણને મળી ફરી પાછા ઝૂંપડી પાસે આવ્યા ત્યાં આટલામાંથી શબ ગાયબ થઈ જતાં ચારેય ડર્યા. આ વાત શારદાશંકરને કહેવાની હિંમત નહોતી એટલે અગ્નિસંસ્કાર કરી દીધો છે એમ જણાવવાનું નક્કી થયું. આટલી ઘટના પ્રથમ પ્રકરણમાં છે. અહીં એક ઘટના ઘટી છે. કાદંબિનીના મૃત્યુની અને તેનું શબ અચાનક ગાયબ પણ થયું છે. જો કે તે જીવંત છે કે મૃત એ પેલા ચારેય માટે કોયડો છે.

બીજા પ્રકરણમાં લેખક એવો ઉઘાડ આપે છે, ‘સહુ કોઈ જાણે છે કે જ્યારે જીવવાનું’ કશું જ ચિહ્ન ન મળે ત્યારે ઘણી વાર જીવ ગૂઢ રીતે રહ્યો હોય છે, અને વખત આવ્યે મૂઆશા શરીરમાં વળી એ પોતાનું કામ ચાલુ કરી દે છે. કાદંબિની પણ મરી ન હતી. એકાએક કશાક કારણે એની જીવનક્રિયા અટકી પડી હતી, (પૃ. ૧૫. ‘રવિરશ્મિ’) એટલે એટલું તો સ્પષ્ટ હતું કે કાદંબિની મરી નહોતી. પણ એનું જીવંતપણું હવે સાબિત કેવી રીતે કરવું એ જ વાર્તાની વસ્તુસંકલના છે, એ જ કાદંબિનીની પીડા છે, અવઢવ છે, ભાન આવે છે ત્યારે ત્યાં ગાઢ અંધાર હતું, એને પૂર્વની આખી ઘટના યાદ આવે છે કે કેવી રીતે એના ધબકાર અચાનક બંધ પડ્યા હતા. છેલ્લી ઘડીએ એને જેઠનો દીકરો ‘ગગો’ યાદ આવે છે ને પછી શું થયું એને યાદ નથી પણ એ જ સ્થિતિમાં હતી એના પરથી એટલો ખ્યાલ એને આવ્યો કે એ મૃત છે એમ સમજી લોકો એને સ્મશાને લાવ્યા, પણ અહીં એક વાત એટલીજ ગૂઢ રીતે લેખકે આલેખી છે, એ જે ઘટનાક્રમ, પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થઈ એમાં એની પોતાની બુદ્ધિ જાણે એમ સમજી બેઠી કે પોતે આત્મા થઈ ગઈ છે. પોતાના મરણ વિશે એને પોતાને જ મુંઝવણ

હતી, ઘરે જવું કે શું કરવું એવી અવઢવ હતી, એની માનસિકતા ઝડપથી એ વાતને સ્વીકારી ગઈ કે પોતે મૃત છે. એ વિચારે છે ‘હું તો જીવતી નથી! મને ઘરમાં કેમ સંઘરશે ? ત્યાં અશુભ થાય તો ? જીવજગતમાંથી હું તો હવે દેશનિકાલ પામી ચૂકી છું - હું તો હવે મારુ જ ભૂત’ (પૃ. ૧૬, રવિરશ્મિ) વળી નિર્જન જગ્યાએ પોતે એકલી હતી એટલે તેને એમ પણ લાગવા લાગ્યું કે ‘હું’ આ જગતનાં માનવીમાંની એક નથી, હું અત્યંત ભયંકર અપશુકનિયાળ જ છું, હું મારુ ભૂત બની છું. (પૃ. ૧૬) આવું તે સ્વયં વિચારે છે. ને સ્વીકારે છે. તેને તો એવું પણ લાગવા લાગ્યું કે તેને કોઈ અદભૂત શક્તિ મળી હોય. એને માણસોની ભીડ પણ અતિભયંકર લાગવા લાગી. ‘માણસને ભૂતનો ડર હોય છે, ભૂત પણ માણસથી ડરતા હોય છે’ એવું કહીને લેખક કાંબિનીની માનસિકતાને બરોબર માનસશાસ્ત્રીય રીતે વાચા આપે છે જ્યારે માણસ પોતાને પોતે ભૂત છે એમ માની લે, એનું શું થઈ શકે ? આ એક મનોવિજ્ઞાનનો વિષય છે.

ત્રીજા પ્રકરણમાં કાંબિનીની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિનું વર્ણન છે. કોઈ સજ્જન એને ‘સારા ઘરની વહુવારું જણાય છે’ એમ કહી સ્વખર્ચે નિશિન્દાપુર તેને પહોંચાડે છે, જ્યાં તેની બાળપણની સખી યોગમાયા તેના પતિ શ્રીપતિચરણ બાબુ સાથે સાસરીમાં રહે છે. અચાનક આવેલી કાંબિનીને જોઈ યોગમાયા હરખાય છે. થોડા દિવસ તો ખૂબ સારી રીતે રહે છે. પણ અહીં કાંબિની પોતાને માનવલોકની ન ગણીને જુદા લોકની સમજી વ્યવહાર કરતી હોઈ, યોગમાયા અને તેના પતિને આશ્ચર્ય થાય છે, છેવટે સ્ત્રી સહજ સ્વભાવ યોગમાયામાં

દાખલ થાય છે. ને કાંબિનીએ હવે તેના સાસરે ચાલ્યા જવું જોઈએ એમ પતિને કહે છે. યોગમાયા અને તેના પતિ વચ્ચે એ વિશે ખાસી ચર્ચા થાય છે. કારણ કે તે જાણતા હતાં કે તેને પિયરમાં પણ કોઈ નથી. છેવટે શ્રીપતિ કાંબિનીને સાસરે રાણીહઠ જઈને ભાળ કાઢી આવે છે ત્યાંનું સત્ય જાણી આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. એ ઘરે આવીને યોગમાયાને આ બધું રાત્રિના બે વાગે જણાવે છે કે કાંબિની તો મૃત્યુ પામી છે. એ સંવાદ પૂર્વે પણ શ્રીપતિની ગેરહાજરીમાં જ્યારે યોગમાયાએ કાંબિનીને સાસરે પાછી જવા સમજાવેલું ત્યારે પણ કાંબરીએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં યોગમાયાને કહ્યું, ‘હું શું આ દુનિયાની છું ? તમે લોકો હસો છો, રડો છો, વહાલ કરો છો, બધાને પોતપોતાનાં સગાંવહાલાં છે, હું તો ફક્ત જોતી રહું છું. તમે લોકો માણસ છો, ને હું એનો પડછાયો’ (પૃ. ૧૯, રવિરશ્મિ) યોગમાયાને આ વાતો બિહામણી, આશ્ચર્યકારક લાગે છે. યોથા પ્રકરણમાં યોગમાયા અને શ્રીપતિ વચ્ચે જે સંવાદ થાય છે તેમાં બન્નેને રાત્રે બે વાગે એ વાતનો ખ્યાલ આવી જાય છે કે એ મૃત છે. એજ વેળાએ કાંબિની તેમના રૂમમાં આવીને જણાવે છે કે, ‘બહેન, હું તારી જ બહેનપણી કાંબિની છું. પણ આજે હું, જીવતી નથી, મૂએલી છું’ આ સ્પષ્ટ વાત સાંભળી કોણ બેભાન ન થાય. યોગમાયા ચીસ પાડી ઢળી પડે છે. શ્રીપતિ પણ કંઈ કહી શકતો નથી. છેવટે કાંબિની ત્યાંથી ચાલી જાય છે. કાંબિનીને લાગે છે કે પોતાનો ક્યાય સ્વીકાર થતો નથી. પોતે મૃત છે એટલે ગતિ થતી નથી, ને માણસલોક તેને હડધૂત કરે છે. આ બધી હજુ તેની ધારણાઓ છે.

પાંચમાં પ્રકરણમાં કાંબિની રાણીહટ આવે છે. એ સમય પણ રાત્રિનો છે, એને ધૂમટો તાણી પ્રવેશે છે, કોઈ એને ઓળખે નહીં તેથી. એકતરફ પવન, વરસાદ, બાહ્ય વાતાવરણ પણ જાણે કાંબિનીના વિચારોની જેમ બિહામણું લાગે. શારદાશંકરનો દીકરો ત્યારે ખૂબ બિમાર હતો ને તેની પત્ની પત્તા રમવામાં મશગૂલ હતી. કારણ કે, એ બાળકનો ઉછેર તો કાંબિનીએ જ કરેલો. એટલે તાવમાં સબડતા દીકરાને મળવા કાંબિની સીધી તેના કક્ષમાં જાય છે. ને તાવથી સબડતો હો પામેલ દીકરો ‘કાકી પાણી’ એમ કહે છે. ત્યારે પહેલીવાર કાંબિનીને લાગે છે કે પોતે જીવતી છે. તેની સમગ્ર ચેતના જાણે એના કાકી સંબંધોથી ઉજાગર થઈ જાય છે. તે હરખવેલી થઈ પાણી પાવે છે. દીકરો પણ ‘કાકીમા મને મુકીને ન જાતા’ કહી વળગી પડે છે. એવામાં નોકર સ્ત્રી તેને જોઈ ડઘાઈ ચીસ પાડી બેભાન થઈ ઢળી પડે છે. શારદાશંકરની પત્ની પણ તેને જોઈ મૂર્છા પામે છે. છેવટે શારદાશંકર આવે છે. ને હાથ જોડી કાંબિનીને કહે છે, ‘નાની વહુ આ શું તને છાજે ? સતીશ મારા વંશમાં એકનો એક દીકરો છે, એના ઉપર તું શીદ નજર બગાડવા આવી ? અમે શું પરાયા છીએ ? તારા ગયા પછી એ દિવસે ને દિવસે સુકાતો જાય છે, માંદગી એનો પીછો નથી છોડતી, રાત દિવસ ફક્ત ‘કાકી, કાકી’ કર્યા કરે છે. તું સંસારમાંથી વિદાય થઈ છે, તો હવે એ માયાબંધન પણ તોડી નાખ. અમે જોઈએ તેવું તારું શ્રાધ્ધ કરીશું’ (પૃ. ૨૩, રવિરશ્મિ) આ વાત સાંભળી કાંબિની કહે છે. ‘અરેરે હું મૂઈ નથી!’ પણ હવે તેની વાત કોણ સ્વીકારે ને માને ? ‘હું જીવતી છું’ એમ તે વારંવાર કહે છે. કાંસાની વાટકી ભોય પરથી

ઊંચકી લઈ કપાળમાં ઠોકી લોહી કાઢે છે. ‘આ જુઓ હું જીવતી છું’. શારદાશંકર પણ સ્થિર ઉભા રહ્યાં. છેવટે તે ઓરડામાંથી દોડી બહાર નીકળી અંત:પુરની તલાવડીમાં જઈને પડતું મૂકે છે. પડવાનો અવાજ પણ શારદાશંકરે સાંભળ્યો. આમ કાંબિનીએ મરીને સાબિતી આપી કે તે મૂઈ નહોતી પણ હવે બધું ખતમ થઈ ગયેલું.

માણસની બુદ્ધિશક્તિની કેવી વિચિત્રતા છે. આ પરિસ્થિતિ - સંજોગનો ભોગ બનેલી કાંબિની જાત પર વિશ્વાસ ન રાખી શકી. તેથી છેવટે મરીને સાબિત કરવું પડ્યું. બીજી તરફ એની મૃત અવસ્થા બાદ એમાં હજુ ચેતના છે એવું પ્રથમવાર એને પોતાને પણ ના સમજાયું. બીજાઓને તો ના જ સમજાયું એટલે એનો પણ જાણે કોઈ દેખીતો પુરાવો નહોતો, કે કાંબિની જીવે છે. આ આવી ઘટના માણસ સાથે ક્યારેક ક્યારેક ઘટી જાય છે. જીવ શરીરમાંથી નીકળી જાયને અચાનક ધબકારા પાછા ફરે. અહીં ધબકારા પાછા ફરવામાં જેઠના દીકરાનો પ્રેમ કારણભૂત હોઈ શકે. છેવટે દીકરો એને જીવતી છે એમ ઓળખી જાય છે. બીજા તો એને મૃત જ માને છે. છેક કાંબિની પોતાને પણ મૃત માની બેઠેલી. આ વાર્તા જીવનમાંથી જ આવેલી છે. એટલે આ કપોળકલ્પિત નથી. આવી ઘટનાઓ જગતમાં બને છે. જે રીતે વાર્તાની ગૂંથણી થઈ છે એ જોઈ વાચકને પણ એવું લાગે. સંવાદો પરથી ખાસ કરીને કાંબિનીના કથન પરથી કે તે મૃત છે. પણ વાસ્તવિકતા કંઈક જુદી છે. છેવટે વાર્તાનો હાઈ એ છે કે, ઘણીવાર સત્ય પર ભ્રમ એટલો બધો હાવી થઈ જાય છે કે માણસ પોતે પણ પોતાને સત્ય નહીં ભ્રમ જ માને છે. ને સત્ય સુધી પહોંચતા - પહોંચતા તેને ખાસ્સો સમય વીતી

જાય છે. માનસિક સંઘર્ષમાંથી પસાર થવું પડે છે. કાંબિની એવીસ્થિતિનો ભોગ બની ચુકી હતી. સત્ય સુધી પહોંચતા પહોંચતા છેવટે તેને મૃત્યુના સત્યને અપનાવવું પડે છે. જે લોકો માટે ભ્રમ હતો તે સાબિત કરવા ભ્રમને સત્ય કરી બતાવતી કાંબિનીની આ કૃષ્ણકથા છે. આ પ્રકારની વાર્તા સાહિત્યમાં આવે એ માનસશાસ્ત્રીય સમજ માંગી લે તેવો વિષય છે. આતો માનવજીવનનો એક જ કિસ્સો છે. ઘણું બધું આપણા જગતમાં બને છે. જીવનનો એક ભાગ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે અહીં વાર્તાના માધ્યમથી રહસ્મય રીતે વર્ણન કર્યો છે. આ વાર્તાની સીરીયલ તરીકે પણ પ્રસ્તુતિ થયેલી છે. વર્ષો પહેલાં દૂરદર્શન પર જાણીતી અભિનેત્રી નૂતનની એક સીરીયલ ‘કાલે ગંજકી બહુ’ હિન્દીમાં આવતી હતી. જે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની વાર્તાનું રૂપાંતરણ હતી. આ વાર્તામાં જે કથાવસ્તુ વર્ણવાઈ છે તે જ કથા એ સીરીયલ મારા બાળપણમાં જોવામાં આવેલી. જેની સ્મૃતિ થતાં અહીં ઉલ્લેખ કરું છું. આમ બંગાળી સાહિત્યકાર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની અન્ય વાર્તાઓ પણ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત છે એને તે આસ્વાદ્ય પણ બની રહે છે.